

Mura in njena preteklost

*Dean Damjanovič, Nataša Kiš, Miran Krivec, Andrej Magdič,
Eva Sapač, Suzana Vešligaj*

Reke so bile pred izgradnjo železnice in sodobne cestne mreže pomembne prometnice. Po rekah in ob njih je potekal predvsem promet, ki je povezoval oddaljene kraje. Ob njih so ljudje potovali, ko so iskali primeren prostor za svoja domovanja ali poskušali pridobiti bogastvo v trgovanju z oddaljenimi kraji. Vlogo pomembne prometnice, ki je povezovala alpski prostor s Panonsko nižino, je imela v preteklosti tudi reka Mura.

Začetki poselitve rodovitne ravnine ob Muri segajo v 4. tisočletje pred našim štetjem, v čas, ki ga imenujemo bakrena doba. Takrat so se vzdolž reke Mure iz Panonske nižine začeli priseljevati prvi poljedelci in živinorejci. Ena od vasic teh prvih prebivalcev Pomurja je bila odkrita

na rečni terasi tik nad sotočjem Mure in njenega desnega pritoka Murice na Šafarskem. Danes se na tem mestu nahaja manjši arheološki park z rekonstruiranim zaselkom, kjer obiskovalci lahko podoživljajo način življenja v prazgodovini.

*Na prostoru bakrenodobne naselbine na Šafarskem se nahaja manjši arheološki park z rekonstruiranimi bivališči takratnih prebivalcev pokrajine ob Muri.
Foto: Andrej Magdič.*





Na začetku 1. tisočletja pred našim štetjem, na začetku železne dobe, se življenje prebivalcev ob Muri, ki so do takrat živeli v manjših vasicah v bližini rodovitnih polj, bistveno spremenilo. Ljudje so se takrat pred pretečimi napadi konjeniških ljudstev iz vzhodnoevropskih step zatekli za mogočne obrambne nasipe utrjenih naselbin, tako imenovanih gradišč, ki so na enak način kot pozneje srednjeveški gradovi gospodovali nad pokrajino. Gospodarji teh gradišč so se dali po svoji smrti, v znak svoje gospodstvene vloge, z vsem bliščem in v bojni opravi pokopati v grobnice pod več metrov visokimi zemljenimi gomilami, ki so stale na vidnem mestu v pokrajini. Sledovi takšnega gradišča z več metrov visokimi obrambnimi nasipi in pripadajočim gomilnim grobiščem so se do danes ohranili na visokem grebenu nad reko Muro severno od Šentilja. Tudi drugo pomembno gradišče iz tega časa, na poznejšem grajskem griču v Gornji Radgoni, se nahaja tik nad reko Muro. Tam se obrambni nasipi gradišča niso ohranili, vendar o poselitvi griča pričajo tudi do štiri metre debele ar-

Pod grajskim gričem v Gornji Radgoni, na katerem je bila v starejši železni dobi mogočna utrdba, so se vse do danes ohranili nagrobni spomeniki takratnih veljakov – velike zemljene gomile, pod katerimi so bili umrli pokopani v popolni bojni opremi. V eni od gomil so si domačini v preteklosti uredili shrambeno klet.

Foto: Andrej Magdič.

heološke plasti na pobočjih griča in mogočne grobne gomile pod njegovim vznožjem.

Položaj gradišč tik ob reki Muri nam priča o pomenu, ki ga je reka imela za gospodarje pokrajine, ki so v njih prebivali. Predmeti, ki so bili odkriti pri arheoloških raziskavah, kažejo na intenzivne izmenjave tudi z več sto kilometrov oddaljenimi kraji v notranjosti Alp in v Panonski nižini.

Rimska doba je v pokrajini ob Muri, poleg arheoloških ostankov naselij in gomilnih grobišč, pustila tudi sledove cestne mreže, katere dele lahko opazujemo še danes. Reko Muro je prečkala državna cesta (*via publica*), ki je povezovala Italijo s Panonsko nižino. V zgodnjem cesarskem obdobju je cesta od



Mejni kamen v Veščici »pri Kregarju« iz leta 1674.

Foto: Dean Damjanovič.

Petovione (Ptuja) ob reki Dravi tekla do Središča ob Dravi, od koder je zavila proti severu in pri kraju Sv. Martin na Muri v Medžimurju prečkala reko Muro. V zadnjih stoletjih cesarstva pa je postala pomembna trasa ceste, ki je od Ptuja v severovzhodni smeri prečkala Slovenske gorice in se pri Cezanjevcih spustila na Mursko polje. Vzdolž ceste, ki je nekje pri Veržaju prečkala reko Muro, je bila pokrajina gosto poseljena z zaselki in velikimi kmečkimi gospodarskimi obrati, imenovanimi *villae rusticae*. V naših krajih so tudi Rimljani umrle pokopavali pod velikimi zemljenimi gomilami, ki se nam jih je nekaj ohranilo vse do danes, na izginule pa opozarjajo številna ledinska imena, kot so Gomila, Gomile, Gomilice.

Poleg prometne vloge, ki jo je imela reka Mura vse od prazgodovine, pa reka v srednjem veku dobi popolnoma novo vlogo. Po

tristo let trajajočih spopadih med Nemškim cesarstvom in Madžarskim kraljestvom, ki so s prekinitvami potekali od konca 9. do začetka 13. stoletja, se vojne razmere umirijo in reka Mura med Radgono in Gibino postane državna meja.

Mura je torej predstavljala tako meddržavno kot dejansko fizično pregrado, ki je onemogočala proste prehode in stike. Potrebo po določitvi natančne meje med cesarstvom in kraljevino so narekovali mnogi razlogi – od lastništva in uprave nad posestvi do carine in preprečevanja zelo razširjenega tihotapstva ob mejni reki. Znano je, da so v 16. stoletju gornjelendavski gospodje Szechyji za povečanje svojega ozemlja dali preusmeriti tok reke Mure proti štajerski strani. S tem je bilo uničeno veliko plodne zemlje, prav tako sta izginili vasi Pirovci in Pipovci. Najstarejši materialni dokaz določitve meje je mejni kamen v Veščici »pri Kregarju« iz leta 1674, ko je vladal Leopold I. Habsburški. Največ mejnikov pa je ohranjenih iz časa njegove vnukinje Marije Tere-

zije, ki je zaradi spreminjanja rečnega toka in nenehnih sporov glede ozemlja dala postaviti mejne kamne, ki so bili oštevilčeni, posamično pa se jih je dalo videti s prostim očesom. Danes je ohranjenih le nekaj teh materialnih pričevalcev zgodovine. Nekaj jih je namreč odnesla Mura, nekaj pa so jih odstranili težki kmetijski stroji.

Od takrat pa vse do konca prve svetovne vojne je reka Mura delila slovensko prebivalstvo pokrajine med dve državi, nemško in madžarsko. Državna meja je bila na nemški strani dobro zavarovana s sistemom gradov v bližini reke, ki so skrbeli za obrambo.

Grad Cmurek je eden od približno 35 najzgodnejših srednjeveških gradov na območju Republike Slovenije, ki so nesporno nastali že pred sredino 12. stoletja. Hkrati je, skupaj z gradovi Bled, Ptuj in Rajhenburg, eden od redkih naših najzgodnejših gradov, ki jih nikoli niso opustili in so se do danes ohranili kot funkcionalne stavbe. Grad je kot kulturni spomenik izjemno pomemben, ker z ohranjenima romanskima reliefoma dokazuje, da so bili tudi naši prvi gradovi poslopja z umetnostnimi kvalitetami. Grad je imel v 13. stoletju kar dva velika romanska stolpa, česar doslej opravljene raziskave niso razkrile na nobeni drugi naši grajski stavbi. Po drugi strani je grad Cmurek odlična renesančna arhitektura z nedvomno največjim stebrnim arkadnim dvoriščem iz 16. stoletja v Sloveniji, številnimi reliefno okrašenimi kamnitimi portali in okenskimi okviri ter poslikanimi rezljanimi lesenimi stropi, kakršni se pri drugih naših grajskih stavbah niso ohranili. Izjemni pomen ima tudi kot poudarek v širši krajinski sliki porečja Mure in kot prostorska dominantna v veduti mesta Cmurek/Mureck, ki leži onkraj reke Mure v Avstriji. Novejši gradbeni posegi v drugi polovici 20. stoletja, ko je grad služil kot zavod za duševno in živčno bolne, historičnega spomeniškega jedra niso bistveno prizadeli. Posebno spomeniško vre-



Arkadno renesančno dvorišče gradu Cmurek.

Foto: Eva Sapač.

dnoto predstavlja neokrnjeni grajski kompleks, ki ga poleg samega gradu sestavljajo še vrt z mogočno večstoletno grajsko lipo, grajska vzpetina, približno štiristo let stara renesančna grajska kašča z razsežno obokano kletjo in kakovostnimi kamnitimi okenskimi okviri, grajska gostilna iz 19. stoletja in most čez reko Muro.

Skupne naravno-geografske danosti in etnični izvor so botrovali razvoju zelo podobne materialne kulture, ki se je kazala v stavbni podobi pokrajine ob Muri, tako na njenem desnem kot levem bregu.

Zgodbo o življenju ob Muri pripovedujejo ne samo posamezne stavbe, temveč cela naselja, katerih oblika, obstoj in razvoj so bili v veliki meri odvisni od reke. Naravno okolje se je ponujalo kot vir gradiva za bivališča ter pridelavo različnih poljedelskih kultur in rejo živali. Ustaljeni cikel obdelave zemlje in pridelave hrane so bili pogoj za stalno

naselitev, kar je vodilo k nastajanju in razvoju naselij. Iz različnega gradiva, ki ga je bilo mogoče najti v neposredni okolici, so nastali različni tipi stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij. Tako je mogoče slediti tako imenovanimi cimpranimi, butanimi in zidanimi stavbami. Za prve tako imenovane cimprane stavbe je bilo značilno leseno ostenje, grajeno kot kladna konstrukcija, ki so jo ometali z ilovnatim ometom. Slednji je bil mešanica presejane ilovice, ki so ji dodalo vodo in narezano slamo ali pleve, in so ga na leseno podlago nanašali ročno. Zaščitili so ga z apnenim opleskom, ki so mu dodali naravno pridobljene barvne pigmente. Butani gradnji je osnovo predstavljala ilovica, ki so jo butali oziroma nabijali v lesene opaze. Preden se je ilovica v nabutani steni popolnoma posušila, so lesene opaze odstranili in jih namestili na že izdelane butane stene do zaželene višine stavbe. Tretja oblika gradnje je bila opečna. Tudi ta je poznala dve različici, in sicer gradnjo iz opeke, sušene na soncu, in žgane opeke.

Tudi poljedelstvo je imelo neposreden vpliv na videz stavb. Gojenje žitaric je bilo pomembno tako za pridelavo hrane kot pridobivanje slame, ki je rabila za prekrivanje streh. Tako je na tem območju na strehah manjših domačij prevladovala ržena kritina, ki je veljala za najkakovostnejšo. V primerjavi s pšenično je bila odpornejša, pa tudi dlje časa je kljubovala različnim vremenskim razmeram. Poleg slamnate kritine se v tem prostoru srečujemo tudi z opečno kritino, ki je v stoletjih spreminjala svojo podobo.

Od velikosti in reliefa prostora je bila odvisna tudi tlorisna zasnova stavb, ki se kaže v sami tipologiji domačij. Tako se na tem prostoru ob Muri srečujemo s tako imenovanimi stegnjenimi kmečkimi domovi, domačijami »na ključ« oziroma na »L« in gručastimi domačijami. Za stegnjene domove je značilno, da pod isto streho stanovanjskemu delu sledijo gospodarska poslopja. Podobno sosledje prostorov je tudi v primeru domačij na »L« oziroma »na ključ«, kjer se tlorisna zasnova

zalomi zaradi prostorske omejenosti. Gručaste domačije pa ponavadi sestavljajo stanovanjska hiša in nekaj spremljajočih prosto stoječih gospodarskih poslopij.

Seveda sta razpoložljivost prostora in njegova dostopnost narekovali tudi zasnovo naselij. V neposredni bližini reke, ki je pomenila neusahljiv vodni vir in pomembno komunikacijo, so nastajala večja naselja. Njihova oblika in stavbni fond sta se v zgodovini nenehno spreminjala v odvisnosti od rečnih in cestnih komunikacij.

Veržej zagotovo sodi med naselja, ki jim je Mura stoletja neposredno krojila gradbeno-zgodovinski in družbeni razvoj. Kraj se ponša z izjemno bogato naselitveno zgodovino. Sredi 14. stoletja je zaradi obmejne lege blizu rečnega prehoda pridobilo trške pravice, ki so se obnavljale vse do leta 1848. V Veržeju kot trgu je bilo pomembno skladišče za vojne potrebščine, sol in drugo blago, ki so ga iz Zgornje Štajerske in Salzburga dovažali po Muri in jo od tu razpošiljali na vse strani. V ta namen sta bila v Veržeju zgrajeno pristanišče z brodom in sedež deželne mitnice, ki je imela izpostavi v Moti pri Hrastju in Moti pri Cvenu. Pomen kraja ne potrjuje samo število hiš in prebivalcev, temveč tudi sama pozidava, iz katere je mogoče razbrati njegovo stavbno zgodovino. Kot trg se je razvijal ob osrednjem lijakstem jedru, ki se je ohranilo vse do danes. Zaradi nenehnih poplav Mure se je naselitev s severozahoda premikala proti jugu, kjer se je vse do danes ohranila dokaj urejena pozidava z ohranjenimi domačijami na »L«, katerih stanovanjske hiše se s svojimi podolžnimi fasadami spogledujejo z osrednjim trškim okoljem. Da je bilo nekdaj trško jedro bliže reki Muri, priča danes tudi samo poimenovanje ulice Stari trg.

Pozidavi Veržeja iz franciscejskega katastra iz leta 1825 je mogoče slediti še danes.

Zdraviliški park Radenci je nastajal hkrati z zdraviliškim kompleksom. Prva urejanja lahko datiramo po letu 1865. V tem času je bil zasajen smrekov gozd in urejena prome-



Pitna dvorana v Zdravilišču Radenci.

Foto: Arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor.

nada. Parku je bil v letih 1935 in 1936 dodan tako imenovani Sončni del parka. Vrtna zasnova arhitekturnega vrta je ohranjena v prostorski celoti in svoji prvotnosti. To je edini ohranjeni javni vrt avtorice gospe Ilse Fischerauer v Sloveniji. V petdesetih letih 20. stoletja se je park postopoma širil proti cesti Radenci-Murska Sobota, predvsem s saditvijo različnih drevesnih vrst. Na območju zdraviliškega kompleksa se znotraj urejene urbanistične zasnove nahaja vrsta kakovostnih stavb, ki pričajo o razvoju in pomembnosti zdravilišča, med drugim kapela sv. Ane (1895), Pitna dvorana in Velika terapija (1936). Izjemno kakovostna arhitektura je tudi letno kopališče iz leta 1962, ki je nastalo po načrtih Plečnikove študentke arhitektke Katarine Grasselli in žal že dalj časa čaka na obnovo in uporabnike. Omeniti velja še Zdraviliški dom (1964), kasne-

je povečani hotel Radin (1971) in nekdanjo depandanso (1979), zdaj hotel Miral, ter ostale objekte v okviru terapije in zdraviliške ponudbe: prostore za fizioterapijo s plavalnim bazenom (1975), bazen (1991) in termalno središče (1996).

Najpomembnejše naselje ob Muri je bilo v srednjem in novem veku mesto Radgona, nad katerim se dviga mogočni grad. Mesto je imelo vlogo pomembne mejne utrdbe v prostoru, kjer je pomembna cesta iz notranjosti Madžarskega kraljestva (tako imenovana Vojaška cesta) prečkala državno mejo in se ob reki Muri usmerila navzgor v notranjost Nemškega cesarstva. Meščani Radgone so izkoristili ugodno lego ob pomembni prometnici za trgovanje med obema državama. Znano je, da je bogastvo mesta v srednjem veku temeljilo predvsem na trgovini z madžarskim govedom, katerega cele črede so preko Radgone gnali v notranjost cesarstva.



Veduta radgonskega gradu. Foto: Srečko Štajnbaher.

Radgonski grad, ki je bil ena izmed glavnih obrambnih postojank proti Ogrski, ima gradiško zasnovo in se prvič omenja leta 1129 in leta 1147 kot Rategoyispurch. Stoji na Grajskem griču, pomembnem arheološkem območju, katerega najdbe segajo do prazgodovine.

Grajski kompleks sestavlja grajsko jedro in predgradje. Jedro tvorijo štirje dvonadstropni trakti, ki so razvrščeni okoli osrednjega neorenesančnega arkadnega dvorišča. K jedru se prislanjajo trije nižji nadstropni trakti, ki tvorijo večje zunanje dvorišče.

Značilno za radgonski grad je, da je imel številne lastnike, od krškega škofa Johana, Friderika Stubenberskega, Žige in Andreja Polheimskega. Leta 1479 je prešel grad skupaj z mestom v last ogrskega kralja Matije Korvina. Za zgodovino gradu je izredno pomemben Gabriel Strein, ki je grad v obdobju od leta 1572 do leta 1614 temeljito prezidal. Leta 1623 je grad prešel v ro-

ke Eggenbergov. Sestra poslednjega kneza Eggenberga, Ana Eleonora, ga je za doto prinesla tretjemu možu, grofu Leopoldu Herbersteinu, ki je dal leta 1775 grad temeljito prenoviti, o čemer priča napis nad glavnim portalom. Za Herbersteini je postala lastnica gradu družina Wurmbrand, ki ga je leta 1914 prodala grofu Chorinskyju. Leta 1931 je grad prešel v last slovenske banovine, ki je leta 1938 grad prenovila in v njega namestila meščansko šolo. Med 2. svetovno vojno so grad zasedli Nemci, po vojni pa so grajski prostori služili Domu onemoglih in šoli. Od leta 1992 je grad v najemu.

Da je svet ob Muri resnično neprecenljiva zakladnica preteklosti, priča tudi bogata tradicija mlinarstva in brodarstva. Tako naj bi bil že leta 1346 izdan red za obratovanje mlinov na Muri. Konec 18. stoletja naj bi bilo na Muri 69 plavajočih mlinov. Edini, ki se je ohranil in deluje še danes, je znani Babičev mlin. Gre za tip panonskega plavajočega mlina, ki kljub nekaterim spremem-

bam ostaja pomemben tehniški spomenik. Tudi mursko brodarstvo se ponaša z izjemno bogato tradicijo. Poleg tega, da so brode uporabljali za prevoz tovara, so ti imeli pomembno poslanstvo povezovanja prebivalcev levega in desnega brega Mure. Tako so v času avstro-ogrske monarhije predstavljali edino vez med Slovenci na madžarski in nemški strani Mure. Edini čezrečni promet je potekal samo z brodi, in sicer vse do leta 1922, ko so zgradili prvi most čez Muro med Dokležovjem in Veržejem.

Svet ob Muri je izjemno pisan mozaik preteklosti in marsikaj je še ostalo prikritega sedanjosti. Ujeti vso bogastvo te pokrajine na list papirja je nemogoče. Lahko pa si ukrademo trenutek in z izletom v naravo spoznamo in odkrivamo lepoto murske pokrajine.

Viri in literatura:

Arhiv Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor.

Božič, D., in sod, 1999: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan.

Curk, J., 1991: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem: urbanistično gradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja.

Kosi, M., 1998: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Zbirka ZRC. Ljubljana: ZRC SAZU.

Sulič Urek, N. 1992: *Konservatorski program za obnovo gradu Gornja Radgona*. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor.

Pabič, S., 1968: *K predslovenski poselitvi Slovenskih gor in Pomurja*. V: Vrtnjak, V., ur.: *Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968*, Maribor: Obzorja.

Teržan, B., 1990: *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Narodni muzej.



*Miran Krivec in
Suzana Vešligaj (zadaj),
Dean Damjanovič (spredaj).*

Dean Damjanovič, rojen leta 1972, je univerzitetni diplomirani geograf in zgodovinar. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor se ukvarja z varovanjem tehniške in memorialne dediščine.

Nataša Kiš, rojena leta 1974, je univerzitetna diplomirana slovenistka in umetnostna zgodovinarica. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, skrbi za varovanje sakralne dediščine, gradov in meščanske arhitekture.

Miran Krivec, rojen leta 1963, je univerzitetni diplomirani inženir krajinske arhitekture. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, se ukvarja z varovanjem vrtno arhitekturne dediščine, drevoredov in kulturne krajine kot odprtega prostora z naravnimi in ustvarjenimi sestavinami, katerega strukturo, razvoj in uporabo pretežno določajo človekovi posegi.

Andrej Magdič, rojen leta 1978, je univerzitetni diplomirani arheolog. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, se ukvarja z varovanjem arheoloških najdišč, ki hranijo pomembne sledove človekovega delovanja v zgodovinskih obdobjih in njegove povezanosti z naravnim okoljem.

Eva Sapač, rojena leta 1972, je doktorica znanosti. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, skrbi za varovanje sakralne dediščine, gradov, meščanske arhitekture in arhitekture 20. stoletja.

Suzana Vešligaj, rojena 1966, je univerzitetna diplomirana etnologinja in profesorica francoščine. Na Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Maribor, skrbi za varovanje stavbne dediščine na podeželju, to je z varovanjem posameznih območij, stavb, skupin stavb, vključno s predmeti vsakdanje rabe in oblikovanimi izdelki, ki izpričujejo način življenja na ravni vsakdanjosti.